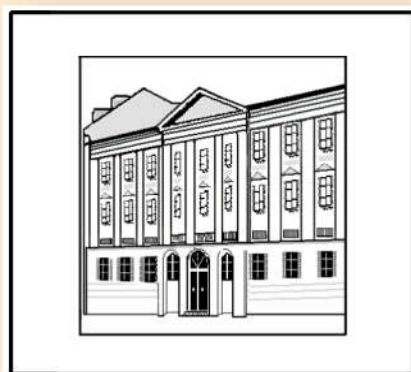

ISSN 2224-025X

НАУКОВІ ЗБІТКИ

Випуск 37 / 2021

**Державного
природознавчого
музею**

Національна академія наук України
Державний природознавчий музей

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Випуск 37

Львів 2021

УДК 57+58+591.5+502.7:069

Наукові записки Державного природознавчого музею. – Львів, 2021. – Вип. 37. – 280 с.

До 37-го випуску періодичного видання «Наукові записки Державного природознавчого музею» увійшли статті та короткі повідомлення з музеології, екології, ентомології, а також інформація про діяльність музею у 2020 році.

Для екологів, зоологів, ботаніків, працівників музеїв природничого профілю, заповідників, національних природних парків та інших природоохоронних установ і організацій.

Proceedings of the State Natural History Museum. – Lviv, 2021. – Issue 37. – 280 p.

The 37th issue of the periodical «Scientific Notes of the State Museum of Natural History» includes articles and short reports on museology, ecology, entomology, as well as information about the activities of the museum in 2020.

For ecologists, zoologists, botanists, employees of museums of natural profile, reserves, national nature parks and other environmental institutions and organizations.

DOI: <https://doi.org/10.36885/nzdpm.2021.37>

ISSN 2224-025X

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Заступник головного редактора

Відповідальний секретар

Технічний редактор

Капрусь І. Я. д-р біол. наук, проф.

Климишин О. С. д-р біол. наук, с.н.с.

Орлов О. Л. канд. біол. наук

Гураль Р. І. канд. біол. наук

Бокотей А. А. д-р біол. наук, с.н.с.; Войчишин В. К. канд. біол. наук, с.н.с.; Годунько Р. Й. канд. біол. наук, с.н.с.; Гураль-Сверлова Н. В. канд. біол. наук, с.н.с.; Дзюбенко Н. В. канд. біол. наук; Малиновський А. К. д-р с.-г. наук; Радченко О. Г. д-р біол. наук, проф.; Різун В. Б. канд. біол. наук, с.н.с.; Середюк Г. В. канд. біол. наук; Сусуловський А. С. канд. біол. наук, с.н.с.; Третяк П. Р. д-р біол. наук, проф.; Фальтинович В. д-р біол. наук, проф. (Польща); Царик Й. В. д-р біол. наук, проф.; Чернобай Ю. М. д-р біол. наук, проф.; Шрубівич Ю. Ю. канд. біол. наук; Яницький Т. П. канд. біол. наук

EDITORIAL BOARD

Kaprus I. Y. (*Editor-in-Chief*), Klymyshyn O. S. (*Associate Editor*), Orlov O. L. (*Managing Editor*), Gural R. I. (*Technical Editor*), Bokotey A. A., Voichyshyn V. K., Godunko R. J., Gural-Sverlova N. V., Dzubenko N. V., Malynovsky A. K., Radchenko O. G., Rizun V. B., Serediuk H. V., Susulovsky A. S., Tretjak P. R., Faltynowicz W., Tsaryk J.V., Chernobay Y. M., Shrubovych J. J., Yanitsky T. P.

Рекомендовано до друку вченою радою Державного природознавчого музею

ISSN 2224-025X

© Наукові записки ДПМ, 2021

DOI: <https://doi.org/10.36885/nzdpm.2021.37.17-38>

УДК 57.082.544: 599.362.2: 630*15

ХОВРАХИ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ ЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА КОЛЕКЦІЙ *Spermophilus* В УМОВАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА

Загороднюк І.В.

*Детально описано історію досліджень ховрахів як шкочочинних тварин на тлі реконструкції історії й особливостей діяльності зоологічних інституцій в Києві у 1941-1944 роках, зокрема й Інституту захисту рослин та Зоологічного музею в його складі. Проведено аналіз даних з п'яти різних груп джерел відомостей, включно з публікаціями, колекціями, особовими справами (зокрема в КДБ) та інтерв'юванням учасників тих подій. Показано, що ховрахи були одним з пріоритетних об'єктів дослідження в Інституті захисту рослин, створеному окупаційною адміністрацією у 1942-1943 роках на базі Інституту зоології та Зоологічного музею АН УРСР. На підставі досліджень поширення й мінливості ховрахів групи *Spermophilus "suslicus"* вже по війні видано дві праці з описами нових форм, зокрема волинського підвиду, опубліковані активними учасниками тих подій Є. Решетник в СРСР (1946) та Е. Шарлеманем в Німеччині (1952). Проаналізовано історію (ймовірних) переміщень колекції ховрахів і з'ясовано заходи із запобігання їх вивозу до Познані й далі до Німеччини восени 1943 р. Показано, що частина типових матеріалів щодо ховрахів, описаних у різних публікаціях, є ідентичною, проте, найімовірніше, не вивозилася або була швидко повернута. Аналізуються різні факти щодо переміщень колекцій, отримані зі спогадів учасників тих подій.*

Ключові слова: ховрахи, музейні колекції, історія досліджень, Україна.

Це повідомлення стосується історії та окремих підсумків досліджень ховрахів в Україні у період 1941-1944 років. Ці гризуни стали об'єктом високої уваги окупаційної адміністрації та науковців, зокрема дослідників та хранителів фондів Зоологічного музею в Києві (нині це Національний науково-природничий музей НАН України, ННПМ). Серед ключових персон цієї історії були Євдокія Решетник та Микола Шарлемань, проте ховрахові теми пов'язали й багатьох інших персон, насамперед науковців з Інституту захисту рослин, до складу якого входив Зоологічний музей.

Мета цього повідомлення — висвітлення ключових подій, пов'язаних з історією досліджень ховрахів, що розвивалися в умовах наукових інституцій Райхскомісаріату Україна, історії зоологічних колекцій і, звісно, науковців та інших громадян, задіяних у цьому круговороті подій.

Матеріали дослідження

З метою з'ясування подробиць щодо збору і досліджень мінливості ховрахів та подальших описів нових підвидів в Україні у період Другої світової війни автором докладно досліджено 5 груп джерел даних:

1) аналіз багатотомного видання «Історія НАН України», надто тому «1941-1945» [21–22], включно з аналізом історії установ та документів окупаційної влади,

2) аналіз спогадів учасників тих подій, зокрема Миколи Шарлеманя (книга Хохлової та спогади самого Шарлеманя: [29; 30]) та Еміля Хоменка, сина Є. Решетника, учасника більшості подій 1941–1945 рр. (проведені автором багаторазові інтерв'ю),

3) аналіз особових справ, вміщених в них автобіографій та архівів КДБ, що зберігаються тепер у відкритому доступі в СБУ (вивчено справи трьох осіб — Є. Решетник, М. Шарлеманя та К. Осьмака; частину отриманих в архіві матеріалів щодо Є. Решетника передано М. Коробченко для нарису про життєвий шлях та наукові доробки Є. Решетника [14]),

4) аналіз спеціальної літератури, зокрема й описів таксонів та фауністичних оглядів, включно з описами біології й систематики ховрахів, зокрема й тих, що видавалися у війну в газеті «Нове українське слово» (НУС) або з'явилися по війні [46; 35]. Прикладами публікацій в НУС є статті «Інститут захисту рослин» та серія спеціальних статей науковців у газеті «Нове українське слово» (напр. [1; 10; 31]),

5) аналіз каталогів колекцій і самих колекцій, у т.ч. щодо місць і дат збору зразків та імен колекторів; каталог ННПМ (стосовно ховрахів є в опублікованому вигляді [33].

Важливу інформацію про структуру, персональний склад і задачі Інституту захист рослин, у складі якого діяв і Зоологічний музей), подано в розрізненних публікаціях і в підсумковій монографії О. Корзун «Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939-1945)» [11]. Остання праця містить відомості, що базуються на архівних фондах та публікаціях в місцевій пресі 1941–1943 рр. Зокрема, таким є широко використаний в цитованій праці [11] Фонд Р-421 з назвою «Сільськогосподарська Українська допоміжна управа Поділля» у Державному архіві Хмельницької області та численні архівні матеріали на зразок рапортів про участь зоологів з регіональних центрів у нарадах та конференціях в Інституті захисту рослин у Києві (напр. [9]).

Вжиті скорочення в назвах установ: • «Зообін» – Інститут біології та зоології ВУАН, Біозоологічний інститут АН УРСР, Інститут зоології та біології АН УРСР, • «ІЗАН» – Інститут зоології (від АН УРСР до НАНУ), • «ЗМ» – Зоологічний музей (всіх можливих підпорядкувань); статуси ЗМ в різний час розглянуто далі.

Загальна ситуація з академічними структурами

Період II світової війни є вкрай суперечливим стосовно наукових досліджень в Україні. Значна частина наукових і освітніх установ, створених в радянські часи, перебували в евакуації на сході, інші були створені наново або відновлені (частіше) на місці евакуйованих. Повною мірою це торкнулося й академічних установ, з яких однією з найдавніших був Зоологічний музей ВУАН [8], який зазнав трансформацій у 1934 та 1939 рр. у зв'язку з об'єднанням його з іншими інституціями.

Рис. 1. Активні учасники «ховрахових» подій: *a* – Євдокія Решетник, Київ, фото з негатива, близько 1945 р. (архів автора, від Е. Хоменка); *b* – Микола Шарлемань (Едуард Шарлеманн), фото з трудової книжки, Познань, 1.04.1944 р.; *c* – автор з Емілем Хоменком, сином Є. Решетник, біля ННПМ (28.08.2014, фото М. Коробченко); *d* – Карл Шедль, рік невідомий, оціночно 1940–1945 р. (за: www.zobodat.at (<https://bit.ly/2YqQL0l>)).

Зокрема, на його місці у 1934 р. було створено Зообіологічний інститут (Зообін). Після відокремлення з цього інституту двох філіалів (в Харкові та Одесі) та виокремлення низки дочірніх установ (зокрема, Інститути мікробіології та гідробіології) на його «рештках» відновився Зоомузей у розширеному форматі – як Інститут зоології АН УРСР. Останній проіснував два роки, з 1939 до 1941 р., Проведена влітку 1941 р. евакуація наукових установ АН УРСР на схід завершилася відновленням Зообіну, який діяв в Уфі (Башкортостан). Із 1944 р. академічні установи почали повертати до України, що супроводжувалося їх розукрупненням і відновленням довоєнної структури.

В цей самий період між 1941 та 1944 роками життя в Україні і, зокрема, в Києві не зупинялося, і науковці продовжували свою роботу. За різними оцінками, в Києві залишалося не менше половини особового складу науковців, і вони, як правило, зберігали свою спеціальність, проте мусили жити в нових реаліях. Зокрема й проголошеній новою владою господарській доцільності інституцій, яку треба було доводити відповідними розробками.

Райхскомісаріат Україна зі столицею в Рівному – це цивільна адміністрація, що проіснувала з 1 вересня 1941 р. до 10 листопада 1944 р., головою її був Еріх Кох, офіційними мовами були німецька та українська (Вікіпедія). Існує чимало документів, що стосуються академічного життя, викладених в різних джерелах, зокрема у томі «Історії НАН України» за 1941–1944 роки [21–22]. Восени 1941 р. відбулося інституційне відновлення багатьох українських організацій та установ, зокрема й академії наук. Зокрема, в окупованому німецькими військами Києві 20 жовтня 1941 р. створено УАН, і під її егідою діяв Інститут зоології (ІЗАН), а в ньому й ЗМ, директором ІЗАН був призначений М. Шарлемань [21: 28].

Старт академічної роботи був пов'язаний з самоорганізацією науковців, які залишилися в окупованому Києві і мали наміри й потреби здійснювати незмінну виробничу тріаду: 1) продовжувати свою власну справу, 2) дбати про попередні доробки (зокрема й колекціями) і все те, у що закладено величезні зусилля власні й попередників, 3) заробляти кошти на життя. Окрім того, ніхто не відміняв введену окупаційною владою реєстрацію всіх працездатних громадян на біржі та обов'язкову трудову повинність.

Відродження академії разом з іншими українськими проектами врешті насторожило окупаційну владу [21]. Саме тому було прийнято рішення про реорганізацію всієї академічної роботи в галузі біології на забезпечення прикладних задач сільського господарства [11: 187–188]. Прикладний характер було надано всім структурам. Наприклад, Інститут гідробіології отримав назву ІГБ та рибальства, Інститут ботаніки – Інститут сільськогосподарчої ботаніки (напр.: [19]); Інститут зоології (разом з відділами боротьби зі шкідниками в Інститутах цукрового буряка та зерна) – Інститут захисту рослин [10]. І мова йшла не тільки про зміну назв, але й про докорінну перебудову роботи. Все скеровувалося на інтереси Рейху задля економічного росту. Проте фактично всі нові дослідження в більшості випадків були продовженням попередніх.

Статуси Зоологічного музею АН

Основна мова тут йде про колекції і дослідників Зоологічного музею ВУАН. Варто пам'ятати, що поширена назва – «Зоомузей Академії наук» – є побутовою, на позначення статусу колекцій у складі різних установ, які породжували одна іншу [8]. Під власною назвою, як «Зоомузей ВУАН» музей існував лише 13 років, у 1921–1934 рр. [Теоретично мова може йти про 15 років, якщо вести історію з 1919 р., коли було сформовано положення про музей і ухвалено рішення про його заснування, хоча музей тоді не почав діяльність через наступні військові події 1919–1921 рр. Єдиний тоді призначений консерватором співробітник музею (В. Караваєв) одразу ж після чергових військових маневрів в Києві виїхав до Криму і не повертався звідти два роки.]

У контексті даної статті під «ЗМ» та «Зоологічний музей АН» мається на увазі колишня установа «Зоологічний музей ВУАН», яка в різний час входила до складу

інших (і різних) установ, зокрема Біозоологічного інституту ВУАН (у 1934-1936) та Зообіологічного інституту АН УРСР (у 1936-1939), Інституту зоології АН УРСР (1939-1941), Інституту захисту рослин Райхскомісаріату Україна (1942-1943), Інституту зоології АН УРСР (1944-1991), Інституту зоології НАН України (1991-1998), Національного науково-природознавчого музею НАН України (1998-дотепер).

Окрім того, у 1941-1944 рр. частина колективу і частина колекцій ЗМ були евакуйовані до Уфи (Башкортостан), де було відновлено Інститут зообіології [УАН] у форматі 1930-1934 рр.: «Інститут зообіології, організований в м. Уфі у серпні 1941 р. на базі інститутів: Мікробіології, Зоології, Гідробіології та Карадаської біологічної станції» [37: 291]. Щоправда, в жодному документі евакуаційного періоду мова про музей не йде, хоча вивезення частини колекцій у 1941 р. до Уфи, як і в 1943 р. до Познані, мало місце. Так само подвійний статус ЗМ мав упродовж 1967-1998 рр. (31 рік), коли експозиція з наглядом підпорядковувалися Центральному (з 1996 р. Національному) науково-природознавчому музею, фонди і робочі місця науковців знаходилися там само, позаяк науковий відділ зоологів, як і палеонтологів, підпорядковувався Інституту зоології АН УРСР (з 1991 р. як НАНУ).

У період 1941-1944 рр. Зоомузей діяв виключно у складі ІЗР, без просвітницьких функцій. Музею не було і на схемах визначних місць Києва, створених для німецьких військових (рис. 2). Тобто, мова йшла лише про фондові колекції. Щодо експозиції і значної частини фондів йшли суперечки: чи потрібно їх передати до Крайового природничого музею чи до Київського університету [11: 208].

Припускається, що до Зоологічного музею були долучені фонди і штати Зоомузею Київського університету на чолі з В. Артоблевським. Відомо, що «1 червня 1943 р. утворено Крайовий природознавчий музей з підпорядкуванням Крайовому управлінню архівами, бібліотеками і музеями. До Музею передавали зібрання Музею зоології АН та Зоологічного музею Київського університету» [21: 32, 563-566].

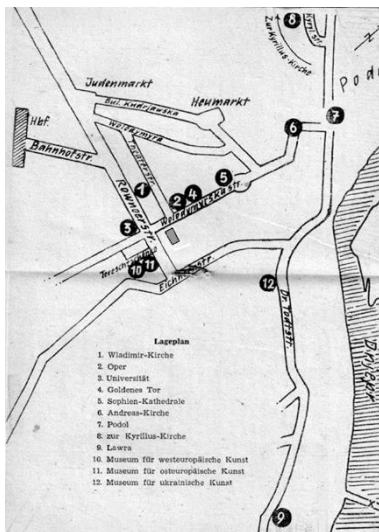

Рис. 2. Схема Києва з позначенням цікавих і важливих для культурного дозвілля солдат Вермахта об'єктів, схема 1943 року. Зоологічний музей на схемі відсутній. Місце розташування Зоологічного музею позначено (тут, не в оригіналі) сірим прямокутником.

Зокрема, у звіті доктора Матіле вказано, що «Після відступу росіян цей Музей був переданий Інституту захисту рослин і боротьби із шкідниками. Само собою зрозуміло, що такий Інститут повинен також мати у своєму розпорядженні власну колекцію, яка б відповідала його завданням і цілям. Все, що виходить за рамки цього, означає лише непотрібний тягар. Тому було б необхідно провести детальну ревізію і весь матеріал, який не відповідає завданням Інституту, передати до Університетського музею.» [18]. Цих трансформацій не сталося, і з огляду на те, що музей університету невдовзі згорів, затягування цього рішення врятувало академічні зібрання. [Понад те, в академічному музеї є чимало колишніх університетських колекцій, які невідомо як потрапити до АН (можливо, ще в часи закриття київського університету більшовиками), завдяки чому вони й збереглися від пожежі в листопаді 1943 року.]

Про колектив музею, структуру й задачі ІЗР

Інститут захисту рослин (ІЗР) почав діяти навесні 1942 року. Повна його назва – «Крайовий інститут хвороб рослин і шкочинних тварин» (нім. Landesanstalt für Pflanzenkrankheiten und Pflanzenschutz), установу нерідко наводили також як «Центральна станція захисту рослин» (Zentralanstalt für Pflanzenschutz). Відмічено, що ІЗР сформовано за подобою до аналогічного інституту в передмісті Берліну – Далемі (нім. Berlin-Dahlem) (рис. 3).

За різними джерелами, після евакуації академічних установ на схід у Києві залишилося близько половини їх співробітників. З числа зоологів різного профілю (включно зі співробітниками Зоологічного музею), за різними джерелами, до роботи в ІЗР прийшли близько 20-30 осіб.

В монографії О. Корзун [11] чисельність робітників ІЗР оцінена у 30 осіб, у тому числі 3 доктори наук і 9 кандидатів. За оцінками Е. Хоменка (особ. повід.), який працював у палітурній майстерні Інституту, в «музеї» (він так називав установу) одночасно бувало щонайбільше 10–15 осіб. З постійних співробітників, з якими він найбільше спілкувався, були Є. Решетник, М. Шарлемань, С. Парамонов (кімната згаданих зоологів містилася на 3 поверсі, навпроти останнього коридорного вікна).

Директором Інституту був М. Шарлемань (як фольксдойче і старший за віком), його заступником – В. Пархоменко (ентомолог); з німецького боку керуючим був доктор біології Карл Шедль, завідувачка канцелярією – фрау Ензен. Відомо, що шеф ІЗР Шедль був ентомологом (напр.: [10; 11: 228; 15: 8; та ін.]. В нарисах про нього (зокрема й у Вікіпедії) зазначається, що Karl Eduard Schedl (1898-1979) – австрійський зоолог і лісознавець, який у 1940-1945 рр. був залучений до військової служби, проте без жодних деталей, зокрема й без згадок про роботу в ІЗР.

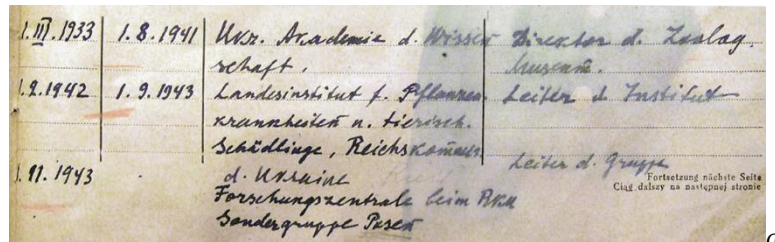
(За німецькою Вікіпедією, Шедль «З 1936 по 1939 рр. працював викладачем лісової ентомології та охорони лісу в лісовому університеті в Ганні. ... З 1940 по 1945 р. знову пройшов військову службу, пізніше був військовополоненим» (<https://bit.ly/3r4z42S>). Існує чимало відомих праць і велике число цитувань цього дослідника. Ідентифікація ентомолога Карла Шедля як німецького архітектора 18 ст. Йогана-Готтфріда Шеделя (Gottfried Johann Schädel), чого припускається у своїй публікації О. Корзун [12: 78], некоректна).

Рис. 3. Стаття «Інститут захисту рослин» з ключовою інформацією про формування, задачі створення і діяльність Інституту захисту рослин в Києві (за: [10]). Газета «Нове українське слово» мала найбільший в Україні наклад — 50 тис. прим.; відомо, що «в інформаційному відношенні вона обслуговувала населення всього Райхскомісаріату Україна» [11].

Існує версія, що Шарлемань був не директором ІЗР, а керівником зоомузею, а Шедль очолював ентомологічний відділ. Таку думку, зокрема, висловлено в біографічному нарисі С. Парамонова [34: 31]. Проте це суперечить наявним документам: у анкеті Шарлеманя однозначно зазначено, що він є керівником Інституту (рис. 4а), про Шедля як керівника всієї установи від окупаційної влади є чимало джерел, як в окупаційній пресі (напр.: [10]), так і в сучасних розвідках (напр. [11; 14; спогади Е. Хоменка). Натомість, керівником ЗМ, як свідчать архіви, з 1938 до 1943 року незмінно був С. Парамонов [30]. Архівні дані також свідчать, що завідувачем ентомологічної лабораторії був не Шедль, а Є. Савченко (див. довідку на рис. 4b). Тому твердження, що «З березня 1942 по жовтень 1943 р. Є.М. Савченко очолював Київський інститут захисту рослин» [13: 46] є помилковим.

За реконструкцією в монографії О. Корзун [11: 228-229], структура ІЗБ включала 6 позицій: відділи прогнозу шкідників (М. Єфименко), відділ карантину (Н. Мандровська), відділ хіметоду (Є. Савченко) [за іншими даними – «ентомологічна лабораторія»: рис. 4b], відділ біометоду (М. Теленга) [напевно тільки з січня 1943 р.], лабораторія (Н. Салунська), музей (С. Парамонов) та бібліотека (В. Троїцька). Структура Інституту цілком підпорядковувалася його задачам і забезпечувала можливість залучення до роботи й використання творчого потенціалу науковців, які зашилися в окупації, для поточних задач економіки. Останнє означало ліквідацію всіх теоретичних напрямків досліджень та домінування прикладних структур та задач.

Влітку 1941 року хвороба торешкирська мені свята...
керувати на СХР, керувати на СХР, керувати на СХР...
набавити торешкирська. Набавити торешкирська...
раді СЗ (березня 1942 р.) раді СЗ (березня 1942 р.)...
логічної лабораторії Центральної станції захисту рослин.

Рис. 4. Позначення Інституту захисту рослин: а – записи у особовій картці обліку робітників, справа «Е. Шарлемань», 18.01.1944: Інститут хвороб рослин і шкідливих тварин (архів КДБ). Мова про Інститут захисту рослин; б – записка з особової справи Є. Савченка, в якій мова йде про Центральну станцію захисту рослин (отримано від В. Корнєєва 03.03.2016).

Колектив ІЗР було створено з числа наявних в Києві вчених та працівників двох установ – Інституту зоології АН УРСР (включно з ЗМ) та частини Інституту цукрової промисловості Наркомзему СРСР (відділ боротьби зі шкідниками) [11: 188]. Інколи згадують також співробітників Інституту зерна (там само). Серед співробітників ІЗР був і Еміль Хоменко, який працював у палітурній майстерні; саме він у численних інтерв'ю додав чимало важливих коментарів щодо тогочасної роботи в інституті та в експедиціях. (Еміль Якович Хоменко (24.12.1928–27.03.2018) – син Є. Решетник, яка в такий спосіб змогла влаштувати сина на окремий пайок плюс бути спокійною щодо нагляду за дитиною. Еміль знав багатьох співробітників і брав участь в багатьох подіях, зокрема й у експедиційних виїздах). Персональний склад Зоомузею не відомий; можливо, співробітників було три – Є. Решетник та два її керівники: С. Парамонов (зав. музеєм) та М. Шарлемань (директор ІЗР); серед співробітників музею напевно була й В. Зубарева. Квартальні звіти про роботу й експедиційні дослідження Євдокія Григорівна здавала М. Шарлеманю (покази у справі в КДБ).

Задачі і діяльність ІЗР

Реконструкцію поточних задач, як не раз проводив подібне й автор та мої колеги, найлегше і найефективніше проводити на основі аналізу наукової продукції, надто наукових публікацій (напр.: [5, 6, 14]). Особливостями життя й роботи науковців в умовах Райхскомісаріату Україна були виключно прикладна значимість досліджень і відсутність будь-яких часописів і задач звітуватися публікаціями. Були лише окремі публікації в регіональній пресі, зокрема в газетах «Нове Українське слово» та «Нова доба» (напр. [10, 23]). Проте інколи випливають цінні документи й факти.

У монографії О. Корзуб [12] зазначено, що «уривчаста, але надзвичайно важлива інформація про діяльність Українського (крайового) інституту захисту рослин та боротьби зі шкідниками, утвореного на базі Інституту зоології АН УРСР в 1941 р., знайдена у документах фонду Р-421 «Сільськогосподарська Українська допоміжна управа Поділля» ДАХМО». (с. 32). І далі по тексту подано цінні відомості щодо поточної діяльності інституту [12: 228-232]. Зокрема, відмічено, що ключовими задачами були (формулювання авторські на підставі наведених матеріалів): 1) підготовка і поширення інформаційних матеріалів про шкідників, 2) підготовки і трансляція радіолекцій; 3) підготовка методичних посібників і протоколів обстеження сільськогосподарських угідь на предмет зараженості шкідниками, 4) проведення експериментів із застосуванням отрут для комах і для ховрахів, 5) аналіз біометоду (включно з недовірою до попередніх доробок з трихограмою).

Визначною подією стала Всеукраїнську зоологічна конференція восени 1942 р.: її проведено 17-23 жовтня за участі всіх співробітників ІЗР та низки регіональних фахівців, разом зроблено 40 доповідей від українських науковців та три доповіді від німецьких зоологів (О. Зоммер, К. Шедль) ([24]; цит. за: [12]). Як зазначає О. Корзуб, «фактично українські вчені на цій конференції звітували перед німецькими спеціалістами про масштаби науково-дослідної роботи у довоєнний час та окреслювали перспективи подальших досліджень в питанні захисту сільськогосподарських рослин».

Вибірково теми: «Історичний розвиток організації науково-дослідної та оперативної роботи щодо захисту рослин» (Б. Більський), «Зоогеографічне районування України» (С. Парамонов), «Результати використання біометоду в боротьбі зі шкідниками» (Г. Цитович), «Листовійки України, їх систематика, географічне розповсюдження та значення для сільського господарства» (М. Образцов), «Розповсюдження та господарське значення шкідників лісу в Україні» (З. Голов'янка); «Фауна полезахисних лісосмуг» (М. Грезе); «Корисні тварини в Україні та їх охорона» (М. Шарлемань); «Сови України і їх значення в сільському та лісовому господарстві» (В. Зубарева).

Серед важливих доробків ІЗР була й діяльність М. Теленги (відділ біометоду) з підтримання діяльності обласних біолабораторій щодо трихограми (Дніпропетровськ, Вінниця, Біла Церква, Умань) та подальший розвиток цієї теми (Доповідна Теленги від 24.12.1943 у кн.: [21: 608]). Задачею відділу хімметоду було випробовування низки німецьких препаратів для боротьби з ховраками, деякими шкідливими комахами та хворобами рослин. Відділ прогнозування вивчав чисельність шкідників з метою розробки прогнозу, і восени 1942 р. здійснив широкомасштабне обстеження, відповідно до розробленої у відділі «Інструкції з осіннього обслідування ґрунтів на зараженість шкідниками в сільському господарстві».

Ховрах як об'єкт особливої уваги

Як відмічено вище, відповідно до директив райхскомісаріату Україна, робота наукових установ мала бути спрямована на прикладні аспекти. І інститут захисту рослин мав очевидний і чітко окреслений фронт робіт. Серед шкідників традиційно великою увагою відзначалися гризуни, зокрема й ховрах. Як свідчить аналіз порталу «libraria.ua» (Архів української періодики), слова «ховрах», «ховрашок», «сусел», «суслик» трапляються в усіх регіональних виданнях з високою частотою, і завжди у контексті шкодочинності та задач їх безумовного знищення.

Очевидно, що ховрах були об'єктами особливої уваги. Проте цю увагу посилював ще один фактор – особистий інтерес. Їх було одразу кілька: 1) у Є. Решетник був гарний заділ у роботі з гризунами-шкідниками, зокрема сліпаками й ховраками і бажання виїхати подалі з Києва з дитиною, ще й за кошт дирекції; 2) секретарки директора фрау Ензен мала особливу мрію про шубу з ховрахів; 3) М. Шарлеманю було дуже вигідно між цими двома інтересами – мати дієздатного виконавця і мати приязність окупаційної адміністрації; 4) тема цілком влаштувала шефа – К. Шедля, оскільки відповідала задачам інституту і була зрозумілою будь-якому вищому начальству; 5) тема стала зручним прикриттям для низки інших дій, зокрема й взаємин з підпіллям та заготівлею жиру (трохи про це є далі).

Отже, будучи виконавцем теми «Ховрах України» у довоєнний період, Євдокія Решетник змогла отримати подібну нову тему в ІЗР – «Екологія ховрахів». Це було на руку – можна було не тільки спиратися на попередні доробки, але й виїжджати в поля, при тому на тривалий час. Плюсів додавав інтерес всього начальства (Шарлеманя, Шедля, ще й фрау Ензен). Стаціонаром з вивчення ховрахів і отрут проти них став «радгосп 1 травня» (назва, включно зі словом «радгосп» зберігалася під час окупації) у Кагарлицькому районі (рис. 5, стрілка), 70 км на південь від Києва. Виїзди тривали протягом всього теплого періоду 1942-1943 рр. Це дозволяло вести детальні спостереження за життєвим циклом ховрахів і здобувати необхідну їх кількість. Тільки за виїзд влітку 1943 р. було здобуто і привезено до Києва близько 500 шкірок ховрахів (Е. Хоменко, особ. повід.). Заводили туди і забирали звідти попутною машиною, завжди із солдатами. Приймав їх керівник радгоспу, з яким Решетник зустрічалася і якого підтримала й по війні (див. далі).

Решетник мала значний польовий досвід і вміння комунікувати. Досить згадати, що війна застала її в експедиції в Бессарабії, де вона збирала матеріали щодо ховрахів. Вона звідти дісталася Полтави, забрала дитину, змогла зустрітися з чоловіком на вокзалі в поїзді, що йшов з евакогрупою з Києва на схід, і пішки (коли й кінями) дістатися до Києва [14]. Як передавалися й як збереглися колекційні матеріали з травня-червня 1941 р., зібрані нею в Бессарабії, не ясно, але це сталося. Припускаю, що вона там їх залишала (напр. у батьків Парамонова в Яськах), а по війні забрала. Географію її колекційних зборів за темою «ховрах» показано на мапі (рис. 5).

Розподіл зібраних Є. Решетник (фактично тільки нею) ховрахів за період 1940-1945 рр. показано на діаграмі (рис. 6). З цього графу видно, що колекційні зразки за період 1942-1944 рр. відсутні. Оскільки вони точно були (і не тільки у вигляді шкірок для шуби), то очевидно, що частини їх була вивезена згодом до Познані або й Німеччини. Слідів тих зборів немає.

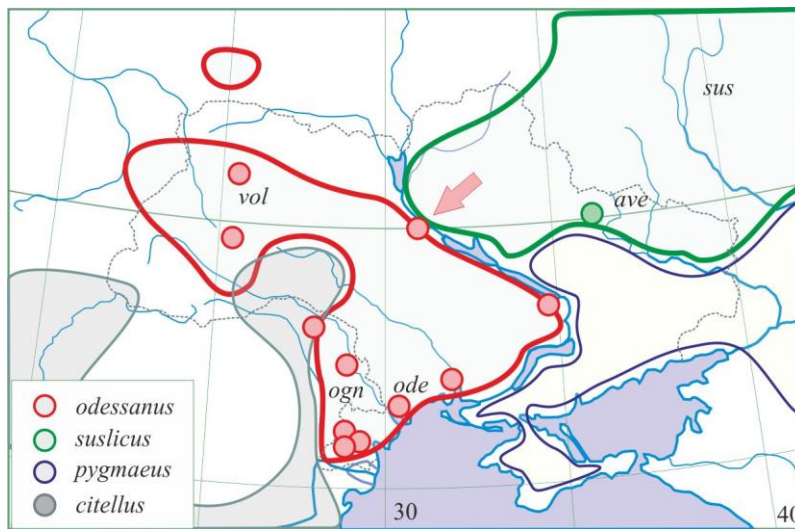

Рис. 5. Місця збору матеріалів по ховраху у 1940-1945 рр. за базою даних ННПМ (розподіл за роками – на рис. 6). Стрілка вказує на місце розташування стаціонару в Кагарлику. Літерами позначено типові знаходження описаних на той час видів і підвидів: ave – *averini*, ode – *odessanus*, ogn – *ognevi*, sus – *suslicus*, vol – *volhynensis* (за: [7], зі змінами).

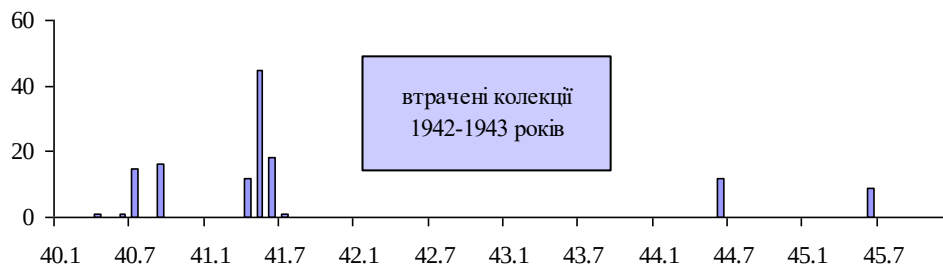

Рис. 6. Розподіл зразків ховрахів, наявних в колекції ННПМ, за датами збору на основі бази даних теріологічних колекцій відділу зоології ННПМ ($n = 132$, у т.ч. 130 з точними датами і 2 без дати). Всі зразки, крім одного, зібрані Є. Решетник (один з Миколаївщини 9.09.1940 – В. Зубаревою [На диво дата збігається з датою збору Решетник типів *Citellus suslica volhynensis*]). Цифри на осі абсцис – позначення року і місяця (інтервал – півроку).

Як зазначено в огляді М. Коробченко, «Еміль Хоменко пригадує, що мати організувала поїздку до Кагарлика, щоб «підгодувати» його, ослаблого від голоду. ... За експедицію у Кагарлицький район мати здобула близько 500 ховрахів, які «пішли на шубу фрау Ензен, секретарці окупаційного директора Інституту Шеделя» [14: 41]. Серед «бонусів» з тих поїздок був ховраховий жир: останній раз його привезли 6

півлітрових банок, і його вистачило надовго, щоби смажити картоплю, яку вони вирощували прямо в середмісті, на пустирі (Е. Хоменко, інтерв'ю автору). Жили вони в квартирі у Зиновія Голов'янка, відомого ентомолога, який також був співробітником ІЗР. Як зазначає дослідник його біографії, «В трудные годы оккупации его квартира служила пристанищем для многочисленных людей» [2].

У показах Є. Решетник 27.04.1951 вказано: «Мною была проведена работа по вопросу борьбы с сусликами, использования *сырья сусликов*. ... Опыты по своей научной работе я проводила в совхозе "1 мая"» (курсив мій – І.З.). Власне, сировиною були й шкурки для шуби фрау Ензен.

Повоєнні статті Решетник (1946) та Шарлеманя (1952)

Решетник одразу по війні опублікувала статтю про мінливість ховрахів, в якій описала два нові підвиди ховраха крапчастого: бессарабський *Citellus suslica ognevi* та волинський *Citellus suslica volhynensis* [25] (рис. 7). Нині обидва підвиди відносять до виду *Spermophilus odessanus* Nordmann [7]; зміна видової назви відбулася внаслідок поділу цього політичного виду на лівобережних *Spermophilus suslicus* (s. str.) та правобережних *Spermophilus odessanus* [3].

***volhynensis* Reshetnik, 1946**

***Citellus suslica volhynensis* Reshetnik, 1946**

Holotypus (инв. № 2246/171 (3510), ♂, шкурка, череп):

Место сбора: [Україна], Олика Волинської обл. [Киверцівський р-н]. 9.09.1940 р., leg. [Е. Г.] Решетник.

14 paratypi (инв. №№):

2204/129 (3502), ♂, шкурка, череп. Место сбора: [Україна] Олика Волинської обл. [Киверцівський р-н]. 9.09.1940 р., leg. [Е. Г.] Решетник;

***ognevi* Reshetnik, 1946**

***Citellus suslica ognevi* Reshetnik, 1946**

Holotypus (инв. № 2298/223 (10), ♀, шкурка, череп):

Место сбора: [Молдова, окр. г. Кишинёв], Prov. Bessarabija. Distr. Kishenew. 27.04.1941, leg. [Ye. G.] Reshetnik.

23 paratypi (инв. №№):

2290/215 (61), ♀, шкурка. Место сбора: [Украина, Одесская обл., окр. Килии] Prov. Bessarabija. Distr. Kiliya. 5.06.1941, leg. [Ye. G.] Reshetnik;

Рис. 7. Записи про типові зразки «*Citellus suslica volhynensis*» та «*Citellus suslica ognevi*» Reshetnik, 1946 (за каталогом колекції ННПМ: [5]). Сучасні типові серії є неповними і порівняно з робочими записами автора близько 1985 року скорочені.

У статті описано вибірки, зібрані дослідницею ще до війни, у 1940 р. на Волині і в 1941 р. в Бессарабії. Обидві вибірки давали уявлення про регіони, до того недоступні українським зоологам і приєднані до СРСР за рік до війни з Німеччиною. У кожному разі можна припустити, що від самого початку дослідниця мала намір описати ці

вибірки як нові підвиди і напевно мала якісь заготовки, які розвивала надалі в рамках роботи в ІЗР. Власне, ці описи й були оформлені як стаття 1946 р., а згодом, 1948 р., Решетник опублікувала розлогий аналіз таксономії, мінливості, поширення й екології ховрахів на теренах України [26].

Автором виявлено статтю-двійник з описами, які збігаються з описами у Є. Решетник – статтю Шарлеманя 1952 р., ніким ніколи не цитовану, зовсім не відому [35] (рис. 8). Очевидно, що в користуванні Шарлеманя були матеріали, зібрані Решетник. При тому довоєнні. Матеріали воєнного часу ним не згадані і не використані для порівнянь: порівняння проведено описаним «ним» волинських ховрахів з вибіркою з Бессарабії (яку Решетник описала як ще один підвид, про що Шарлемань не знав).

Це був «провал»: стаття Шарлеманя була відіслана до друку в період його спокійної роботи в Познані (1943–1944), що слідує з афіліації (рис. 8). проте вийшла з друку (1952), коли автор її вже й не очікував, сподіваючись, що рукопис згорів в горнилах війни. Хто ж знав, що Німеччина програє за два роки, проте воскресне за 10. Відновлення німецьких видань ознаменувалося друком тому 17 "*Zeitschrift für Säugetierkunde*" за 1942–1949 pp.

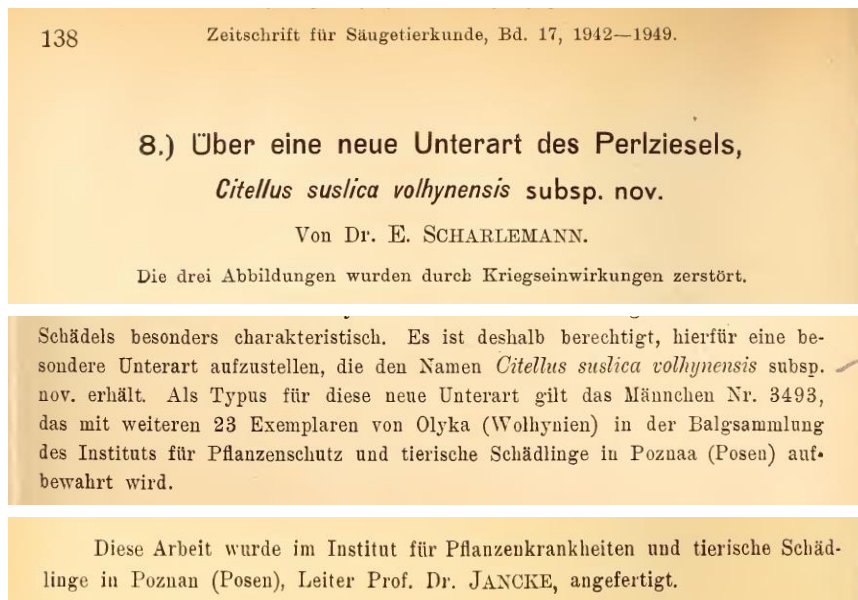

Рис. 8. Титул і окремі важливі фрагменти статті Е. Шарлеманя «Про новий підвид крапчастого ховраха, *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov.»: стор. 138, 139 та 140 [35].

Стаття Шарлеманя мала назву «Über eine neue Unterart des Perlzieesels *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov.» (Про новий підвид ховраха крапчастого) [35]. Її автор позначений не «N. Charlemagne», а «E. Sharlemann», тобто «Микола Король Великий» став «Едуардом Простолоудином», чим на роки заплутав спеців, які його ніяк не могли

знайти, попри численні запити на розшук протягом 1947-1956 рр. (справа № 06121 в КДБ).

З важливих фрагментів, показаних на рис. 8, зазначу три: • «Три зображення були знищені наслідками війни.» (с. 138), • «виправдано створити для цього спеціальний підвид, який отримує назву *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov. Тип для цього нового підвиду – самець № 3493, який зберігається разом з ще 23 екземплярами з Олики (Волинь) у колекції шкірок Інституту захисту рослин та шкочинних тварин у Познані.» (с. 139), • «Ця робота виконана в Інституті хвороб рослин і шкочинних тварин в Познані, який очолював професор Д. Янке.» (с. 140).

Тут, у Познані М. Шарлемань (як і в Києві, «Е. Шарлеман», на німецький манер) був вже не директором, а керівником групи (рис. 4). Він вів тут активну наукову та просвітницьку роботу (напр.: [23]), публікував і свої давні доробки, зокрема про бобрів в Україні – це друге велика стаття, підготовлена Шарлеманем під час війни [36].

Порівняння типів

Стаття М. Шарлеманя про ховрахів залишилася поза увагою систематиків, попри те, що містить опис нового таксону. Що виправляється тут. Порівняння двох записів у стандартному форматі їх наведення таке:

1946. *Citellus suslica volhynensis* Reshetnik [25: 25]. Типове знаходище: смт Олики Волинської області. Типовий зразок: № 2246 (3510), 0.09.1940. Типова серія: 14 паратипів. Місце збереження: Національний науково-природничий музей НАН України (Київ) [4: 118].

1952. *Citellus suslica volhynensis* Scharlemann [35: 139]. Типове знаходище: смт Олики Волинської області. Типовий зразок: № 3493; Типова серія: 23 екз.; Місце збереження: Колекція шкірок в Інституті захисту рослин та шкочинних тварин у Познані (нині загублена). Зразок «№ 2207/132 (3493), ♂, шкурка, череп. Олика Волинської обл., 9.09.1940, leg. Решетник» записаний в типовій серії *Citellus suslica volhynensis* Reshetnik 1946 як один з 14 паратипів [4: 119].

(Щодо зразків № 2207 та № 3493. У базі даних теріологічної колекції відділу зоології ННПМ під № 2207, окрім ховраха з Олик, зберігається також спиртовий зразок *Crocidura leucodon* з Молдови (с. Злоти, leg. Браунер, 18.06.1913), а під № 3493 зберігається тушка *Sylvia fluvicola* з Чернівецької обл. (с. Черновка, leg. Горбик, 13.08.1947). Очевидно, що в описах обох дослідників використано іншу нумерацію, нині втрачену (такі записи збереглися на етикетках).)

Порівняння цих описів свідчить, що автори мали в розпорядженні одні й ті самі матеріали, для яких вжили одні й ті самі назви. Назва, запропонована Шарлеманем, є синонімом (ще й омонімом) до назви Решетник. Понад те, очевидно, що фактично це був передрук матеріалів. Якщо порівнювати виявлені збіги з фактами, наведеними у спогадах М. Шарлеманя та показах Є. Решетника (на допитах в КДБ), то стає ясно, що це все ті самі матеріали.

З протоколів допиту Решетника (напр. 27.04.1951) слідує, що тему «Екологія ховрахів» доручено їй директором ІЗР М. Шарлеманем, виходячи з її досвіду та теми її довоєнних досліджень – «Ховрахи України». Він був куратором і загальним

керівником теми, тому за заведеним там і тоді порядком щоквартально отримував від Решетника докладні звіти за темою та ходом її розробки. У спогадах про перебування у Познані Шарлемань не раз зазначає, що працював там над монографією «Ховрахи України», проте все було знищено при бомбардуванні Познані 9.04.44 [32: 144, 764]. Тому очевидно, що Шарлемань використав дані Решетника для оформлення власних звітів (як керівник теми) та підготовки статті.

Залишається незрозумілим, чи побували ховрахи типової серії в Познані. Судячи з коментарів Шарлеманя про те, що там все було знищено – не побували. Судячи з розповіді Е. Хоменка про те, що Решетник ретельно ховала матеріали (за його участі) у шафах і ящиках, – ховрахів не вивезли. Принаймні, типові серії, над якими вона працювала і які вона особисто збирала.

Власне, її наступна публікація 1946 р. з описом двох нових підвидів [25] і наступна капітальна публікація з оглядом всіх видів і підвидів ховрахів та особливостей їхнього поширення, мінливості й біології [26] засвідчують велику увагу дослідниці до цих матеріалів. Понад те, як зазначив Еміль Хоменко, на час від'їзду науковців з колекціями з Києва до Познані Є. Решетник з сином (з ним) змогла затриматися в Кагарлику і по суті уникнути виїзду. Надалі син не раз задавався питанням, чому вони не виїхали і шкодував про те, що того не сталося. За його словами, мати ніколи на це не відповідала і завжди сподівалася на зміни «вдома».

Пост-ховрахові історії

Полтавські колекції та Лисенко

Відомо, що Є. Решетник одного разу їздила у відрядження з додатковою метою. Приклад стосується її поїздки до Полтави та Карлівки, що на Полтавщині, взимку 1943 року. Основною задачею було отримання колекцій гризунів. Напевно, мова мала би йти про ховрахів, мінливість яких вивчала Решетник і матеріали з Полтавщини були важливими. Окрім цього, це свідчить про продовження робіт з поповнення колекції Зоомузею в час окупації.

Щодо цільової точки поїздки: мова напевно мала би йти про колекції М. Гавриленка, які той планував передати до Києва. Відомо, що з ним у той час вів листування В. Артоболевський (листи в архіві автора), завідувач університетським зоомузеєм, який планувалося об'єднати з академічним.

У протоколі допиту 14.05.1951 є інформація про додаткову задачу, яка ставилася перед Решетником на час її поїздки: «шеф інститута защиты растений немец Шедель и директор института Шарлемань поручили мне собрать биографические данные об академике Трофиме Денисовиче Лысенко, его родственниках, где они находятся и другие данные, которые интересовали немцев». Це доручення виконати було нескладно, оскільки Решетник була знайома з Лисенком з дитинства і вчилася з ним в одній школі, що вказано у показах. Не ясно, чому окупантів цікавили ці питання, але це було гарною можливістю побувати вдома, зокрема й у батьківській оселі.

Не виключено, що це було суто науковим інтересом, і матеріали про Лисенка могли бути запитані німецькими колегами у Шедля, який був очевидно ближчим до «ареалу» Лисенка. Про відомі випадки отримання німцями під час окупації матеріалів наукових досліджень радянських вчених і відомостей про них з метою розвитку власних досліджень повідомив А. Шаповал (особ. повід.), який професійно займається збереженням архівної спадщини українських вчених.

Підпілля ОУН

У Кагарлику, де велися теренові дослідження ховрахів, Решетник активно взаємодіяла з місцевими господарями, насамперед з керівником радгоспу «Перше травня» на прізвище Хоменко. Вже у повоєнні роки, невдовзі після закінчення війни, він звертався до Решетник з проханням дати свідчення про його сприяння в роботі і контактах з підпіллям. Таке свідчення вона дала. За повідомленням Е. Хоменка (записи у автора), контакти з підпільниками були: мати регулярно привозила для них перев'язочні матеріали і миючі засоби, які в достатній кількості (марля, бинт, мило) виписувала для поля.

Цей факт відмічений і в книзі О. Хохлової [29] про М. Шарлеманя, але, як пояснив Е. Хоменко, причетність Шарлеманя може бути лише в тому, що він міг про це здогадуватися і не здав їх Абверу, а надалі міг використати як ще один доказ своєї роботи на перемогу над Німеччиною. Так само Е. Хоменко відреагував і на показаний йому уривок з книги про те, що Шарлемань активно працевлаштовував і оберігав співробітників. Хохлова: «Користуючись своїм положенням, Микола Васильович не дав для вивозу жодного співробітника, в той час як з інших інститутів було вивезено чимало людей»; Еміль: «хто порівнював? Хіба таке може бути?».

Поява у Києві у 1942 р. Кирила Осьмака, який очолював ОУНівське підпілля, не могла пройти повз музей. По перше, Осьмак – земляк Решетник і Шарлеманя (з Шишаків Полтавської обл., на 17 років старший за Решетник і на три роки молодший Шарлеманя). По-друге, Осьмак у 1918-1920 рр. був активним членом Українського наукового товариства та Комісії з наукової номенклатури, а також редактором книги Шарлеманя «Ссавці України» (1920), що відзначено у вихідних даних видання. Тож не дивно, що його приїзд до Києва мав завершитися приходом до будинку ВУАН. Не виключено, що контакт Є. Решетник з підпіллям йшов саме через нього.

Карл Шедль

Загалом, судячи зі спогадів різних співробітників, зоологам пощастило з шефом Інституту, який не гнобив співробітників і мало втручався в їхні справи. Єдиний негативний спогад знаходимо у Парамонова, який, згадуючи окремі епізоди з київського життя [15], дає таку фразу з приміткою, адресованою Шедлю: *«Никогда германцам своего прежнего авторитета не вернутъ. Сколько орденов и титулов не предоставляй человеку, с которого спустили штаны и выпороли, – а чести ему не вернутъ.»* [Виноска: «К сведению Prof. Dr. Karl Schedl, Linz, Austria»] (с. 6–7).

Проте є й інші свідчення. Павло Пучков, згадуючи розповіді мами, яка працювала в одній з лабораторій ІЗР, цитував її слова про потішну й незлобну людину, який їй чимось подібна до Валерія Єрмоленка (напевно не тільки вусами). Еміль Хоменко більше згадував фрау Ензен та її чоловіка, який подарував Емілеві гарні мешти, а про Шедля сказав стисло: «Шедель був не балакучий, але не фашист.». У середині 1970-х Шедль відвідував Київ як учасник ентомологічної конференції, розшукував колег по воєнному часу (зокрема, Є. Савченка), але ті від нього ховалися, остерігаючись КДБ. Очевидно, що при наявності компромату його би не пустили до СРСР.

Попри це, Шедль «прославився» тим, що намагався вивезти значну частину бібліотеки ІЗР, що особливо болісно було Емілю як її працівнику та цінителю книжок. У спогадах Емілія Яковича є такий фрагмент: *«він [Шарлемань] приходив до нас після*

повернення з Німеччини і просив, щоб мати поручилася.... [Його] заслугою було повернення бібліотеки, яку вивіз Шедель. ... Шарлемань виїхав не сам, а з Шеделем і бібліотекою. ... Шедель був доктором зоології, і точно хотів собі ті книжки (було багато цінних давніх і недавніх книжок німецькою й англійською мовами)».

Познаньські матеріали

Матеріали Інституту захисту рослин – колекції, книги, документи – підлягали вивезенню як трофеї на директивному рівні [16]. Проте був і власний інтерес. Наприклад, Шедель підготував на вивіз значну частину бібліотеки, яку ІЗР успадкував від Інституту зоології, а той у свою чергу від Зообіну, який у свою чергу від Зоомузею та УНТ. Тобто, бібліотека була потужною і мала як стародруки, так і чимало сучасної літератури, зокрема й іноземної. У звіті з підсумками переобліку матеріальних цінностей АН УРСР та збитків у розділі «інститут зоології» відзначено: «Бібліотека Інституту вивезена більше як наполовину (вивезено 6600 кн.), причому особливо пошкоджені комплекти періодичних видань, з яких частину вивезено зовсім» [17: 231]. Ясно, що мова не тільки про інтерес Шеделя.

Те саме стосувалося колекцій. Звісно, С. Парамонов не мав наміру залишатися і підготував значну частину своїх колекцій (фактично все, окрім вивезеного до Уфи при евакуації ІЗАН) для вивозу. Вони врешті опинилися в Німеччині і там зберігаються дотепер. Залишається дивом щаслива доля колекцій Шелюжка: разом з іншим майном восени 1943 р. вони були вивезені до Кенігсбергу (де відтоді працював Шелюжок), проте після чергового наступу радянських військ готувалися до вивозу в Мюнхен, але вагони з колекціями потрапили до зони радянської окупації, були відігнані під Москву і врешті за участі колег-зоологів колекції було повернуто до Києва [20] (М. Шарлемань подавав факт повернення як власну заслугу: «Из Кенигсберга Л. Шелюжок убежал далее, в Западную Германию, а коллекции, им самим ранее подаренные, я возвратил, сберегши их в оккупации, и привез их назад в Киев из Германии в 1946 г.» [32: 687]). Варто зауважити, що це їх врешті й врятувало, бо Зоологічний музей університету згорів, як і весь Червоний корпус.

В «Історії НАНУ» за 1941-1945 рр. в аналітичній частині (с. 32) про колекції й ІЗР є така інформація: «Колекції Музею зоології вивезено до Кракова у Східний інститут. Інституту, підпорядковані Спеціальній групі сільськогосподарських досліджень, були перевезені до Познані та Одеси». Про Краків нічого достеменно не відомо [В оперативному звіті Райхскомісара України Е. Коха від 13.11.1943 вказано, що «Колекції доісторичних експонатів передано до Східного інституту в Кракові» [21: 587]; напевно мова про зібрання палеонтологічного музею, що нині у складі ННПМ. Разом із трогонтерієм.]. А от щодо Познані – так, саме туди був евакуйований ІЗР разом з усіма трофеями й на чолі з Шарлеманем.

Обсяг вивезених зоологічних колекцій описували так: «Німці ... вивезли всі фондові колекції Зоологічного музею. Взято одних наукових шкірок по птахам до 20 тисяч екземплярів, тисячі примірників по ссавцям. Ці зазначені наукові матеріали містились в 128 спеціальних шафах, які були без спеціальної упаковки відправлені на Познань. Поварварськи були вивезені сотні тисяч екземплярів бабочок в 17 шафах. Понад 100 тисяч примірників мурашок, колекція, зібрана відомим мірмікологом проф. [В. О.] Караваєвим, вивезена цілком. Всі ватні збори по комах – 4 шафи, колекція по [па]укам проф. [О. Г.] Лебедева – 2 шафи. Взагалі треба сказати, що вивезено

німцями всі фондові колекції Зоологічного музею АН УРСР за винятком спиртових матеріалів.» [17: 232].

Перебування Шарлеманя у Познані відмічене як продовження його досліджень ховрахів. В його спогадах не раз йдеться про роботу над монографією про цих тварин. Монографія світ так і не побачила. Про колекції мова була така: «В Познанском лагере мы пережили американскую бомбардировку, где пострадали ранее вывезенные из академии ... зоологические коллекции» [28: 74]. Вважається, що саме Шарлемань, знаючи імена причетних та маршрути, відслідковував вивезені колекції [29]. Вже 18.07.45 в урядових директивах вказували «В Германии, на занятой войсками Красной Армии территории уже обнаружена часть имущества, принадлежащего Академии наук УССР. В крепости Хайльсберг находятся библиотека и экспонаты Института зоологии.» [28: 74].

Проте за рік до того, в листопаді 1944 р., такі відомості вже були в розпорядженні радянських спецслужб (табл. 1) Для порівняння: в монографії Хохлової вказано, що Шарлемань, опинившись в радянській зоні окупації Німеччини, пішов до воєнного коменданта Ютеборгу зі своєю папкою з описом вивезеного майна, і це було «5 травня 1945 р.» [28: 19].

На жаль, дотепер немає жодного повноцінного огляду історії повернення колекцій, проте очевидно, що їх повернули у майже повному обсязі, оскільки в музеї є чимало колекцій довоєнного часу. Принаймні, розподіл зразків ссавців у колекції ННПМ за періодами збору (подекадно) не засвідчує жодних видимих «провалів» у динаміці (рис. 9).

Таблиця 1

Відомості про наукове майно деяких інститутів АН УРСР, пограбованих німцями (Інститут зоології АН УРСР. Київ, вул. Короленка 55), 1944 р.*

Назва німецької установи, яка привласнила майно	Вид майна	Де знаходиться
Institut für Pflanzenkrankheiten und tierische Schädlinge**, Posnan, Herderstr[asse] 86	Колекція шкур ссавців – 5 тис. екз. Колекція шкур птахів – 10 тис. екз. Колекція комах – 100 тис. екз.	В с. Бранддорф поблизу Бентшена біля Познані
Берлінський університет	Колекція не змонтованих комах (на ватних матрасиках)	Берлін, Invaliden [strasse] 43

* Скорочено, без даних про бібліотеку та обладнання (за: [21: 620, док. № 316], дата документу реконструйована «за змістом»); ** Інститут захисту рослин, назву перекладено як «Інститут з питань захворювання рослин та тваринних шкідників».

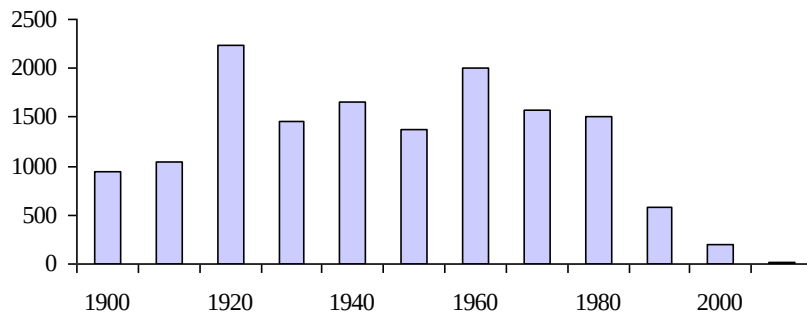

Рис. 9. Розподіл колекцій ссавців у відділі зоології ННПМ за декадами. Числа означають початок декади (напр. «1900» відповідає періоду «1900-1909»). Пік на ділянці «1920+» пов'язаний з особливістю роботи фільтра: колекція Браунера в значній частині записів має позначення не дати, а періоду (напр. є 103 записи з діапазоном «1900-1915» та 359 записів з «1880-1920»).

У кожному разі колекції вивозили не всі. І не тільки тому, що не брали «мокрі» фонди. Еміль Хоменко розповідав, що цінні матеріали (давні колекції, типові матеріали тощо) ховалися по різних закутках, зокрема Євдокією Решетник, у цьому він і сам брав участь. Місцями схрону були різноманітні шафи й експедиційні ящики, підсобки. Тому припускаю, що наведена вище інформація про обсяги втрат могла бути підготовлена з перебільшеннями. Як і мова у спогадах Шарлеманя про те, що: «*Моя квартира была полностью разорена, все мои книги были вывезены в Познань, вывезены были также все коллекции, которые я собирал в течение 30 лет.*» [28: 18]. Ситуація неоднозначна: наче він не сам із тим всім їхав до Познані і невже не сам мав то все збирати? Чи шукали приховані колекції? [Тут не обговорюємо мотиви: чи робив він це свідомо чи під примусом. Чимало спогадів писалося не так для нащадків, як для КДБ. Тому це не можна перевірити. Про те, що багато чого він стверджував з огляду на КДБ, повідомляв не раз і Е. Хоменко (напр.: «слова і сповіді Шарлеманя діли на 5 або 10, бо то він писав для КДБ» – запис 14.09.2015).]

У показах В. Артоболевського, який мусив готувати зоологічні колекції університету до вивозу, йдеться про те, що частина дослідників сама заздалегідь готувала свої колекції до вивозу (як-от Лев Шелюжко), проте «*більшою мірою українські науковці намагались всьляко, при можливості, приховати цінне майно, або применшити їх значення та унікальність. Тому, ті що залишались, ховали наукові колекції, архіви, літературу по власних квартирах, горищах, в технічних приміщеннях. Ми, старожили університетські, всі куточки знаємо та горища. Звичайно це був ризик. Якби все було знайдено, що ми ховали, розмова була б коротка*» (цит. за: [11: 212]).

Післямова

Ця історична розвідка показала, наскільки переплетеними були дослідження, об'єкти досліджень, наукові й приватні інтереси та долі науковців, які опинилися у

скрутному становищі швидких змін влад і які з осторогою ставилися до всього тощо, що могло їх пов'язувати з попередніми або наступними режимами і свідчити проти них. Це було особливо жакливо в умовах відновлення в Україні радянської влади, і ті, хто залишилися, тішилися, що вони в різному краї, проте практично всі зазнали репресій і по-тихому заздрили втікачам, а, можливо, й переможцям. Принаймні, успіху досягли і Шедль, і Парамонов, і Шелюжко, і Образцов, які виїхали з України 1943 р., проте жакливих репресій зазнали і Шарлемань, і Решетник, і Хоменко і всі ті, хто залишався в окупованому німцями Києві і потому ще десятки років мусили в усіх анкетах зазначати статус і місце перебування під час війни.

Подяка

Автор щиро дякує колегам, які сприяли збору матеріалу до написання цієї розвідки, зокрема М. Біланічу, О. Василюку, М. Коробченко, Е. Король, К. Очеретній, П. Пучкову, С. Харчуку. Моя подяка В. В'ятровичу за сприяння в дослідженні архівів КДБ. Дякую З. Баркасі за правки англомовного резюме. Моя щира подяка упоряднику видання О. Климишину за усебічне сприяння при підготовці рукопису до друку.

1. Бельський, Б. 1942. Невідкладні заходи в боротьбі з шкідниками рільництва. *Нове українське слово*. 21 березня 1942 р.
2. Васечко, Г. И. (сост.). 2013. Биография Зиновия Степановича Головянко (1876-1953). Вебсайт: *Gleb I. Vasechko (14.08.1938-09.12.2013)*. <https://bit.ly/3rgO6Ug>
3. Загороднюк, И. В., Федорченко, А.А. 1995. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia). *Вестник зоологии*, **29** (5-6): 49-58.
4. Загороднюк, И. В., Шевченко, Л. С. 2001. Mammalia. *Каталог типовых экземпляров зоологического музея ННПМ НАН Украины*. Под ред. Е. М. Писанца. ННПМ НАНУ, Киев, 105-121.
5. Загороднюк, І. 2015. Богдан Волянський – яскрава постать української зоології 1920–1930-х років. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **69**: 3-19.
6. Загороднюк, І. 2017. Василь Абеленцев (1913-1980) – життя у світі науки. *Праці Теріологічної Школи*, **15**: 167-174. <http://doi.org/10.15407/ptt2017.15.167>
7. Загороднюк, І. 2019. Близькі види немишових гризунів у фауні України: відмінності, біогеографія, екоморфологія. *Theriológia Ukrainica*, **17**: 8-27.
8. Загороднюк, І., Очеретна, К. 2019. Зоологічний музей Української академії наук за 100 років: статуси, підпорядкування, керівники. *Природнича музеологія. Випуск 5*. НАН України; Національний науково-природничий музей. Київ, 45-52.
9. Заремба, Е. Рапорт старшого ентомолога Э. Заремби до керівника Кам'янець-Подільської сільськогосподарської управи про участь у конференції при Центральному інституті захисту рослин. 28 жовтня 1942 р. *Державний архів Хмельницької області*. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 45-45 зв. (цит. за: Корзун 2019).
10. Інститут... 1942. Інститут захисту рослин. *Нове українське слово*. № 121 (136) (29 травня 1942); 3. URL: <https://bit.ly/3h5j2SX>
11. Корзун, О.В. 2019а. *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939–1945): монографія*. НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки; наук. ред. В. А. Вергунов. ТОВ «Твори», Вінниця, 1-440. (Серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; Кн. 113). URL: <https://bit.ly/3h5xcU8>
12. Корзун, О.В. 2019b. Вивчення німецькими вченими сільськогосподарського потенціалу українських земель під час Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*, **141**: 75–80.
13. Корнєєв, В.О., Ланцов, В.І. 2010. Євген Миколайович Савченко. До 100-річчя з дня народження. *Український ентомологічний журнал*, № 1 (1): 46-59.

14. Коробченко, М. 2016. Євдокія Решетник (1903-1996) – видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **14**: 136-146. URL: <https://bit.ly/3pwTIII>
15. Лесной, С. (Парамонов). 1956. Пересмотр основ истории славян (с 3 картами). Омега Пресс, Мелбурн, 1-137. <http://macedonia.kroraina.com/slpois/index.htm>
16. Лист 1944. Лист заступника Рейхсміністра окупованих східних областей А. Мюллера Рейхскомісару України Е. Коху щодо переведення краєвих дослідних інститутів у зв'язку з наступом радянських військ. 18 березня 1944 р. м. Берлін. (цит. за: [21: 616-617]).
17. Марковский, П.Т. 1943. Доповідна записка голови планової комісії АН УРСР проф. П.Т. Марковского про стан інститутів академії після звільнення м. Київ від нацистської окупації. 8 грудня 1943 р. (цит. за: Онищенко 2007а: 230-235).
18. Матіле... 1943. Звіт доктора Матіле Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями про результати попереднього обстеження колекцій Зоологічного музею Інституту зоології УАН. 29 червня 1943 р. (за: Онищенко 2007а: 565-566).
19. Наукова... 1942. Наукова сесія Інституту сільськогосподарчої ботаніки. *Нове українське слово*, 25 червня 1942 р. № 144 (159), стор 4. URL: <https://bit.ly/2LY9Bt3>
20. Некрутенко, Ю.П., Чиколовець, В.В. 2005. *Денні метелики України*. Вид-во Раєвського, Київ, 1-232.
21. Онищенко, О.С. (ред.). 2007а. *Історія Національної академії наук України (1941-1945). Частина 1. Документи і матеріали*. Упорядн. Л. М. Яременко та ін. НБУВ, Київ, 1-808.
22. Онищенко, О.С. (ред.). 2007б. *Історія Національної академії наук України (1941-1945): Частина 2. Додатки*. НБУВ, Київ, 1-576.
23. Професор... 1944. Професор Шарлемань працює далі. *Газета Нова Доба*, 27.02.1944, Берлін, № 9 (132): 4. URL: <https://libraria.ua/numbers/303/10396/>
24. Рапорт... 1942. Рапорт старшого ентомолога Э.Заремби до керівника Кам'янець-Подільської сільськогосподарської управи про участь у нараді при Центральному інституті захисту рослин. 25 жовтня 1942 р. *Державний архів Хмельницької області*. Фонд Р-421. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 76-77. (цит. за: Корзуб 2019б)
25. Решетник, Е.Г. 1946. О новых подвидах крапчатого суслика *Citellus suslica vollhynensis* subsp. nov. и *Citellus suslica ognevi* subsp. nov. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. (отд. биол.)*, **51** (6): 2–28.
26. Решетник, Е.Г. 1948. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР. *Труди Інституту зоології АН УРСР*, **1**: 84-113.
27. Ролл, Я.В. [1944]. Звіт Інституту зообіології АН УРСР про роботу в евакуації. [Док. № 130. 10.07.1944]. В кн.: Онищенко, О.С. (ред.). 2007а. (loc. cit.)
28. Ульяновский, В. 2015. Влюбленный в древности зоолог. *Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка*. Видавничий дім «Простір», Київ, 3-114.
29. Хохлова, О.М. 1998. М.В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. Полтава, 1-160.
30. Шаповал, А.І. 2014. Особовий фонд Сергія Яковича Парамонова як джерело дослідження біографії та наукової діяльності вченого. *Рукописна та книжкова спадщина України*, **18**: 91-112.
31. Шарлемань, [М.] 1942. Захисники нашого врожаю. *Нове українське слово*, № 115 (130): 3. 21 травня 1942 р. URL: <https://bit.ly/34zH578>
32. Шарлемань, Н.В. 2014. *Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка*. Видавничий дім "Простір", Київ, 1-1132.
33. Шевченко, Л.С., Золотухина, С.И. 2005. Млекопитающие. Вып. 2. Насекомоядные (Insectivora), Рукокрылые (Chiroptera), Зайцеобразные (Lagomorpha), Грызуны (Rodentia). Зоомузей ННПМ НАН Украины. Киев, 1-238.
34. Korneyev, V.A., Evenhuis, N.L. 2017. The Real Life of Sergei Lesnoy. *Fly Times. Supplement 1*: 1–62. URL: <https://bit.ly/3peeFaK>
35. Scharlemann, E. 1952. Über eine neue Unterart des Perlzieesels *Citellus suslica vollhynensis* subsp. nov. *Zeitschrift für Säugetierkunde*, **17** (1942-1949): 138-142.

36. Scharlemann, E. 1953. Materialien zur Kenntnis und zur Erhaltung des ukrainischen Bibers. *Zeitschrift für Säugetierkunde*, **18** (1950): 146-162.

Національний науково-природничий музей НАН України, м. Київ
e-mail: zoozag@ukr.net

Zagorodniuk I.

Ground squirrels of the war: a history of zoological research and *Spermophilus* collections in the Reichskommissariat Ukraine

*The history of research on ground squirrels as pests is described in detail in the light of reconstruction of the history and specifics of zoological institutions of Kyiv in 1941-1944, including the Institute of Plant Protection and its Zoological Museum. Data from five different groups of sources were analyzed such as publications, collections, personal files (including KGB) and interviews of participants in those events. It is shown that ground squirrels were one of the main research objects at the Institute of Plant Protection, which was established by the occupation regime in 1942-1943 on the basis of the Institute of Zoology and the Zoological Museum of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Based on studies of the distribution and variability of ground squirrels of the group *Spermophilus "suslicus"*, two articles were published after the war describing new forms, including the Volyn subspecies, published by E. Reshetnyk in the USSR (1946) and by E. Scharlemann in Germany (1952). The history of (probable) transfers of the ground squirrel collection is analyzed and the measures that had been taken to prevent their export to Poznan and further to Germany in the autumn of 1943 are clarified. It is shown that part of the ground squirrel type series described in various publications is identical, but it was most likely either not exported or returned quickly. Various facts about the movements of collections based on memories of the participants of those events are analyzed.*

Key words: Ground squirrels, museum collections, history of research, Ukraine.

ЗМІСТ

CONTENTS

Музеологія * Museology

Стор.

- Чернобай Ю. М.** Дедуктивна музеєзація фітодетритного компонента лісових оселищ 3
- Deductive museumization of the phytodetritus component of forest community
- Загороднюк І. В.** Ховрахи війни: історія зоологічних досліджень та колекцій *Spermophilus* в умовах Райхскомісаріату Україна 17
- Ground squirrels of the war: a history of zoological research and *Spermophilus* collections in the Reichskommissariat Ukraine
- Загороднюк І., Болотіна І., Улюра Є.** Ссавці з території Білорусі у колекціях природничих музеїв України 39
- Mammals from Belarus in the collections of natural history museums of Ukraine
- Рукавець Є. В., Гуштан Г. Г.** Кліщі-нотриди (Acari: Oribatida: Nothridae) у колекції Державного природознавчого музею НАН України 57
- Nothrid mites (Acari: Oribatida: Nothridae) in the collection of the State Museum of Natural History of NAS of Ukraine
- Середюк Г. В., Савицька А. Г.** Освітній потенціал наукових природничих колекцій ДПМ НАН України: музейна програма "Урок в музеї" 63
- Educational potential of scientific natural groups of DPM NAS of Ukraine: museum program "Lesson in the Museum"

Екологія * Ecology

- Капрусь І. Я., Гусак О. В.** Особливості таксономічної та екологічної структури лісових таксоценів колембол Східного Поділля 75
- Peculiarities of taxonomic and ecological structure of forest toxocene of Collembola of Eastern Podillya
- Химин О.І., Капрусь І. Я.** Структурні трансформації таксоцену Collembola під впливом інвазії дуба червоного в лісові екосистеми Яворівського НПП . 87
- Struktural trasformations of tasocene Collembola under the influence of red oak invasion in the forest ecosystem of the Yavorivsky NNP
- Бешлей С. В., Лобачевська О. В., Соханьчак Р. Р.** Сезонні зміни вмісту пластидних пігментів у гаметофіті домінантних мохів у лісових екосистемах Українського Розточчя 95
- Seasonal changes in the content of plastid pigments in the hametophyte of dominant mosses in forest ecosystems of Ukrainian Roztochchya
- Гойванович Н. К., Бриндзя І. В.** Моніторинг якості криничних вод Жидачівського району Львівської області 105
- Quality monitoring of well waters of Zhydachiv district of Lviv region

Щербаченко О. І. Стійкість мохів <i>Bryum argenteum</i> Hedw. і <i>Funaria hygrometrica</i> Hedw. до впливу іонів важких металів	115
Resistance of mosses <i>bryum Argenteum</i> Hedw. and <i>Funaria hygrometrica</i> Hedw. to the effect of heavy metal ions	
Орлов О. Л., Рагуліна М. Є., Леневиц О. І. Оцінка впливу рекреаційного навантаження на ґрунти лісової стежки "Бучина" НПП "Сколівські Бескиди"	123
Influence estimation of recreation pressure on the forest trail "Buchyna" NNP "Skolivs'ki Beskydy"	
Рагуліна М. Є., Орлов О. Л. Мохова рослинність скельних виходів ЛЗ "Чортова Скеля" та її антропогенна динаміка	131
Bryophyte vegetation of the rock outcrops of "Chortova Skelia" forest reserve and its anthropogenic dynamics	
Леневиц О. І. Просторова та часова динаміка зміни лісової підстилки на туристичних шляхах (на прикладі НПП "Сколівські Бескиди")	143
Dimensional and time span dynamics of forest litter on track (for example NNP "Skolivski Beskydy"	
Гуштан Г. Г., Гуштан К. В. Апробація програмного комплексу "Біорізноманіття України" на прикладі панцирних кліщів (Acari: Oribatida) Закарпаття	155
Approbation of the software complex "Biodiversity of Ukraine" on the example of oribatid mites (Acari: Oribatida) of Transcarpathi	
Гураль-Сверлова Н. В., Гураль Р. І. Історія проникнення антропохорних видів моллюсків на захід України	161
History of the penetration of anthropochorous mollusc species to western Ukraine	
Гураль-Сверлова Н. В., Лижечка О. Ф. Перша знахідка лісової цепені <i>Cepaea nemoralis</i> (Gastropoda, Helicidae) у Тернопільській області та специфічність фенетичної структури виявленої колонії	173
First record of the grove snail <i>Cepaea nemoralis</i> (Gastropoda, Helicidae) in Ternopil region and specificity of the phenotypic composition of the found colony	
Химин М. В. Характеристика видимих осінніх міграцій журавля сірого <i>Grus grus</i> (Linnaeus, 1758) у НПП "Прип'ять-Стохід" у 2012-2017 рр.	181
Characteristics of visible autumn migrations of the common crane <i>Grus grus</i> (Linnaeus, 1758) in NNP "Prypiat-Stokhid" in 2012-2017	

Ентомологія * Entomology

Заморока А. М. Чи є осівцеві монофілетичними? Докази філогенетичного аналізу за п'ятьма генами	191
Is clytini monophyletic? The evidence from five-gene phylogenetic analysis	

Гірна А. Я. Рідкісні та маловідомі види павуків Волинського Полісся (Україна)	215
• Rare and poorly known spider species of the Volhynian Polissia (Ukraine)	
Коваль Н. П., Глотов С. В., Чумак В. О. Жуки-стафілініди (Coleoptera: Staphylinidae) верхньої межі лісу Полонинського хребта (в межах Ужанського НПП)	223
• Staphylinidae beetles (Coleoptera: Staphylinidae) of the upper forest line of the Polonynskyi ridge of Uzhanskyi NNP	
Попович Т. Ю., Симочко В. В. Біологічні особливості та фенологія розвитку короїда непарного західного (<i>Xyleborus dispar</i> F.) на території Закарпаття	243
• Biological features and phenology of the odd bark beetle development (<i>Xyleborus dispar</i> F.) on the territory of Transcarpathia	
Короткі повідомлення * The brief messages	
Бублик Я. Ю., Климишин О. С. Нові для території України види ксилотрофних аскомікотів, виявлені у Сколівських Бескидах (Українські Карпати)	251
• New for the territory of Ukraine species of xylophilic ascomycetes found in Skolivski Beskydy (Ukrainian Carpathians)	
Середюк Г. В., Коваль Н. П., Чумак В. О. Знахідка <i>Wesmaelius subnebulosus</i> (Stephens, 1836) (Neuroptera, Hemerobiidae) на Закарпатті	255
• Find of <i>Wesmaelius subnebulosus</i> (Stephens, 1836) (Neuroptera, Hemerobiidae) in Transcarpathia	
Варивода М. В., Дедусь В. І., Чумак М. В., Чумак В. О., Штокало С. С., Веремій Т. Ю. Нові локалітети жука-самітника (<i>Osmoderma barnabita</i> Motschulsky, 1845) на заході України	259
• New localities of the hermit beetle (<i>Osmoderma barnabita</i> Motschulsky, 1845) in western Ukraine	
Родич Т. В. Нові знахідки <i>Arianta arbustorum</i> (Gastropoda: Helicidae) на території міста Львова	263
• New finds of <i>Arianta arbustorum</i> (Gastropoda: Helicidae) in the city of Lviv	
Ювілейні дати * Anniversaries	
До 75-ліття від дня народження професора Ю. М. Чернобая	265
Чернобай Ю. М. Слово про професора Й. В. Царика	267
Втрати науки * Loss of science	
Різун В. Б., Білонога В. М., Кияк В. Г. Світлій пам'яті Андрія Костянтиновича Малиновського	271
Хроніка * Current issues	
Середюк Г. В. Про діяльність Державного природознавчого музею НАН України у 2020 році	273
Правила для авторів * Rules for authors	275

Національна академія наук України
Державний природознавчий музей

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Випуск 37

PROCEEDINGS OF THE STATE NATURAL HISTORY MUSEUM

Issue 37

Українською та англійською мовами

Головний редактор І. Я. Капрусь

Комп'ютерний дизайн і верстка О. С. Климишин, Т. М. Щербаченко

Адреса редакції:
79008 Львів, вул. Театральна, 18
Державний природознавчий музей НАН України
телефон / факс: (032) 235-69-17
e-mail: editorship@smnh.org
<http://science.smnh.org>

Формат 70×100/16. Обл.-вид. арк. 22,42. Наклад 100 прим.

Виготовлення оригінал-макета здійснено в Лабораторії природничої музеології
Державного природознавчого музею НАН України.
Друк ТзОВ «Простір М». 79000 Львів, вул. Чайковського, 8.